

מסע אל רגע החסד

מאת: רנה לי

הוצאת "רשפים" תש"ט

מאת אשר גר-תנאי ה' 1379 תר"צ

בספרה של פרופ' רנה לי, חברו שני נושאים נבדלים זה מזה, שהמשותף בהם הוא דיון מקורי ומעמיק ביצירותיהם של שני הגדולים בסיפורת העברית המודרנית - עגנון והזז.

חלקו הראשון והעיקרי של הספר, הדן ביצירת עגנון, בא לערער על התפישה המקובלת היום של המבקרים, שמאחורי הסיפורים התמימים כביכול, המתארים הוויה חרדית של אמונה ויראת שמיים, בחינת "תמים תהיה עם ה' אלהיך" - מסתרת הוויה "שדית", שבה כל שהובן לפני כן כאידיאליזציה של החיים היהודיים המסורתיים, אינו אלא אירוניה חריפה על החיים האלה, שמקורה בהתערערות האמונה בה' ותחושת משבר עד-כדי יאוש.

בעוד שביצירותיו הראשונות ראו בעגנון "מעין חוני המעגל, שהיה שרוי בתרדמה בעת שהתרחשו הזעזועים", שונתה ההערכה עם הופעת ספר המעשים שבכרך השישי של יצירותיו ובא המיפנה בהבנת יצירתו. המספר בסיפורים אלה - מצוקתו הנפשית טורדתו ממקום למקום, מנזכר הוא לעצמן ולמסורתו, חסר מנוחה וחסר שורשים "כציץ שתלשוהו מן הקרקע ושתלוהו כעציץ" ("סמוך ונראה", 134).

סיפורים אלה הביאו לידי הערכה חדשה גם לגבי יצירתו הקודמת של עגנון. אפילו ספר יראי כ"הכנסת כלה", שהשלמות היהודית, כפי שהיא מגולמת ב-ר' יודל החסיד, מתוארת בה לכאורה בתום לב - אף בו מוצא דב סדן "כי שלושת הדורות (של השכלה ומשבר האמונה) שנתגרשו לקרן זווית, כדי שלא יעמדו כצד של ביקורת העלולה לפגום את השלימות... התחכמו ונכנסו לפני ולפנים של אותו עולם תמים, לבושים בלבשו, ועטורים בעטרתו ומשתמשים בכל סממניו שלו, כדי לערער את בירת האוייב מתוך מבצרו שלו".¹

קורצווייל אינו כה מרחיק לכת בהערכתו את "הכנסת כלה". אמנם גם הוא מוצא בה אירוניה רומאנטית, שיש בה כדי להרוס את עולם האשליה המוחלט² "עם זאת נראה לו שזוהי היצירה האחרונה שבה עגנון מעלה לעיני הקורא את אחדות החיים הגדולה שזמנה עבר, ובדרך שבחר בה נתן ביטוי לאמת האימננטית, אם כי הסובייקטיבית, שהייתה נכללת בחיי החברה התמימים, שעוצבו מתוך אמונה עמוקה בערכים מוחלטים".³

שונה היא הערכתו של קורצווייל ל"אורח נטה ללון", שהמוטיבים שבו "מגלים לנו את מידת האירוניה העצמית בנסינונו הנועז של המחבר להרים מחדש עולם שירד לטמיון".⁴

1. מסה עיון וחקר, עמ' 24-25.

2. ברוך קורצווייל, מסות של סיפורי ש"י עגנון, עמ' 23.

3. שם, עמ' 25.

4. שם, עמ' 57.

סדן וקורצווייל הם שנתנו את הכיוון לאותו מהלך חדש בהכנת יצירות עגנון, השולט עד עתה. לעומתם, מעלה רנה לי בספרה החדש כמה היבטים יסודיים שיש בהם כדי לערער בהרבה אותה קביעה חד-צדדית, שהאמן שבעגנון כובש תמיד את המאמין שבו.

בניגוד לדעתו של קורצווייל שעגנון הוא "אפיקן טהור ללא כוונות דידקטיות", מסתמכת המחברת על עדויותיו של עגנון עצמו, כפי שהוא חוזר עליהן לא אחת. משום מה עדויות אלו נדחות ע"י המבקרים כ"דיקלאציה מבודחת", רק מפני שאין הן עולות בד בבד עם הקונצפציה שלהם. ובצדק שואלת המחברת: "היתכן שלא להתחשב בגילוי הדעת של סופר על יצירתו, בעוד שכל תיבה ותיבה של יצירתו גופה נחשבת ראויה וכדאית לדרוש עליה תלי-תילים של פירושים? האין בעמדת הביקורת בנידון זה משום שרירות?"⁵

ההתנגדות לסיפור מגמתי, להטפת מוסר וכיו"ב, אינה תקיפה אלא במידה שאלה מרדדים את הסיפור ומשעבדים אותו לצרכיהם, כאשר הם כשר מבשרו של הסיפור, אין לראותם כמפחיתים מערכו האמנותי.⁶

כן מתעלמים המבקרים מאותם ערכים של אמונה, ביטחון ותקווה שכסיפורי עגנון, ומעמידים את עיקרם, על התיסכול והיאוש. לעומתם מצביעה המחברת על האופטימיות הבסיסית, חיוב העולם והאמונה בה, המוצאים ביטויים ב"סופים השמחים" שעגנון נותן לרוב סיפוריו, גם כשכסיפור עצמו חאוורה קודרת ומדכאה. כרבים מסיפוריו נוטים לראות יסודות דומים ל"טראגדיית הגורל", אך "אצל עגנון לא הגורל הוא המולך בעולם הסיפור, כי אם הקב"ה".

רנה לי בנתחה את מושג החסד העולה כרכים מסיפורי עגנון, כחבת שמן ההיבט האנושי, ובייחוד היהודי, הרואה באלוהים אל צדק, יש פעמים במתן החסד לאחד ובמניעתו מאחר (כנסיבות דומות וכאשר עשו השניים אותו המעשה) משום שרירות וכו' (עמ' 41). אולם יש להעיר, שלעולם אין שני אנשים שווים מבחינת מיזגם ותכונותיהם, ואף תנאי חיים שווים יש להם השפעה שונה על כל אחד. ולכן, מעשה זהה ששניים עושים - המעשה אמנם שווה לשניהם, אך כל אחד מהם נערך לטובה או לרעה, לפי מרכיביו האישיים שלו. ובלשון הרמב"ם: "ושיקול זה (של זכויות ועוונות), אינו לפי מניין הזכויות והעוונות אלא לפי גודלם - ואין שוקלין אלא בדעתו של אל דעות, והוא היודע היאך עורכים הזכויות כנגד העוונות".⁷ לפיכך, החסד האלוהי ביהדות הוא מושג החל על כל הברואים, משום שנוצרו ברצון הטוב של אלוהים, וחסד נוסף שיחידים זוכים בו תלוי במעשיהם בלבד, בזכויות שלהם או של דורות קודמים. לעומת זה בנצרות המקורית, הפאולינית, אין החסד קשור במעשה אנוש, בגלל "החסא הקדמון", אלא ברצון אלוהים.⁸

5. מסע אל רגע החסד, עמ' 18.

6. שם, עמ' 20.

7. משנה תורה להרמב"ם, הלכות תשובה, פרק ב, ב.

8. דיון טפירט ראה: א' בר-תנא, פרקי בראשית במחשבת ישראל, עמ' 144-204 וכן בספר שהופיע עתה מאת פרופ' דוד פלוסר, יהדות ומקורות הנצרות, עמ' 359-380.

אמונה זו, שהחסד ניתן ברצון אלוהים בלבד, רוככה בפשרות שונות
בדת הקאתולית, משום שהייתה עשויה להפריע בהפצת הנצרות, אך היא
מצאה ביטוייה המובהק בדת הפרוטסטנטית ובעיקר בקאלוויניזם. מושג
החסד ביהדות שונה הוא, כאמור.

דיון מעניין ביותר מפתחת המחברת על הזמן לסוגיו (עמ' 83-104);
ההבחנה בין הזמן הפיסיקלי לזמן הפסיכולוגי, העירוב בין העבר לבין
ההווה כששניהם קיימים יחד ("זמנה של החוויה דומה למעניין ולא לנחל,
שהנחל זורם בכיוון חד-קווי אל הים והמעניין פורץ ומקאר סילוונים לכל
הכיוונים בעת ובעונה אחת") (עמ' 92). היבטים רבים אחרים, המובאים
מתוך ידע רב ומנוסחים ביד אמונה - מרחיבים את הדעת ומעמיקים את
ההבנה ביצירת עגנון.

בעל אופי שונה הוא חלקו השני של הספר, העוסק ביצירתו של הזז.
עיקר חידושו של הספר הוא כ"מדרש השמות" שלו - בצד השמות, המאפיינים
את נושאייהם כבר במקרא (משה, יצחק, מחלון וכליון) וכך ביצירות של
ימינו. וכך מובא ניתוח מעניין של שמות ביצירותיהם של עגנון, ג'יימס,
דיקנס, בלזק, וגוגיל. רוב הדיון מוסב על שמות הגיבורים אצל הזז -
כאמצעי עזר לגרוטסקה, לאיפיון ועוד. ואמנם בכיקורת הספרות תופס
עניין השמות מקום מכובד ואף בו מקנה הספר ידע רב צדדי ופרשנות
מעניינת.

אין ספק, שמורים לספרות וחובבי קריאה מעשירה ימצאו בספר זה
את מבוקשם.